

УДК 81.13

**РОЗВИТОК ПОЧУТТЯ МОВИ У ДІТЕЙ
ЗАСОБАМИ ШТУЧНИХ ТЕКСТІВ
(на матеріалі лінгвістичної казки Л.С.Петрушевської)**

**Катерина Крутій
(Ялта, Ар Крим, Україна)**

Статтю присвячено з'ясуванню вікового діапазону, який визначає (впливає) розуміння штучного літературного тексту та можливостей створення подібного на матеріалі лінгвістичної казки Л.С.Петрушевської "Пуськи бятіе". Досліджено вплив вікових особливостей та мови навчання на сприйняття тексту. Підтверджено гіпотезу про активний розвиток почуття мови у віці від 4,5 до 5, 5 років, запропоновано активне стимулювання мовної інтуїції з метою формування мовних здібностей у дітей.

Ключові слова: *почуття мови, мовна інтуїція, лінгвістична казка, штучний літературний текст.*

Статья посвящена исследованию возрастного диапазона, который определяет (влияет) понимание искусственного литературного текста и возможностей создания подобного на материале лингвистической сказки Л.С.Петрушевской "Пуськи бятые". Исследовано влияние возрастных особенностей и языка обучения на восприятие текста. Подтверждена гипотеза об активном развитии чувства языка в возрасте от 4,5 до 5, 5 лет, предложено активное стимулирование языковой интуиции с целью формирования языковых способностей у детей.

Ключевые слова: *чувство языка, языковая интуиция, лингвистическая сказка, искусственный литературный текст.*

The paper discusses the age scope which defines the understanding of artificial literary texts and the possibilities of creating one through the example of the linguistic story 'Pus'ky byatyue' by L.S. Petrushevskaya. The influence of age specifics and the language used during the education are described. The hypothesis of the active development of the 'feeling of the language' during the age of 4,5 to 5,5 is confirmed; active stimulation of speech intuition is proposed as a means of forming language skills in children.

Key words: *feeling of the language, the language intuition, linguistic story, artificial literary text.*

Постановка проблеми. Одним із важливих завдань лінгводидактики є вдосконалення програм і навчальних посібників з навчання мови та розвитку мовлення дітей дошкільного віку. Його вирішення потребує не тільки розробки нових методів навчання, а й дослідження тих психічних утворень, які формуються у дітей в процесі мовного і мовленнєвого розвитку. Зокрема, мовної компетенції, яка в якості інтуїтивного компонента обіймає “почуття мови”. Ця наукова метафора використовується для позначення недостатньо усвідомлюваних або повністю інтуїтивних процесів сприйняття мовного матеріалу та/або породження мовного висловлювання. На думку С. Караванського, це те, що часом називають “природнім мовним смаком” або “почуттям мови” її носіїв. “Почуття мови” – термін умовний, існує комплекс естетичних вимог, яких дотримуються мовці певного мовного середовища. Про тих, хто у своїй мовній практиці найповніше задовольняє ці вимоги, ми кажемо, що вони мають розвинуте “почуття мови” або “природній мовний смак” [6].

Актуальність дослідження. Про те, що спостерігається “почуття” системи мови, писав ще Ф. де Соссюр, він навіть указував на неусвідомленість цього

процесу. Наявність “граматичного інстинкту”, завдяки якому утворюються слова, показано О. Есперсеном. Граматичний інстинкт, на його думку, дозволяє застосовувати мовні навички до конкретної ситуації. На наш погляд, таке визначення долає вузькість розуміння почуття мови як реакції (О.С. Ахманова, Н.І. Імедадзе та ін.); як механізму контролю та оцінки висловлювання (М.М. Гохленер та ін.); як специфічного ставлення до мовних структур (Г.В.Ейгер); як володіння мовою (М.Р. Львів та ін.); як уміння, навичка наслідувати норми мови (Т.К. Донська, Л.П. Федоренко та ін.); як прояв інтуїції (Г.В. Рамішвілі); як здатність правильно чинити в новій мовній ситуації на підставі минулого досвіду (В.А. Артемов, Т.М. Колеснікова та ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У якості основипочуттямови різними дослідниками виокремлювалися асоціативні зв'язки різних ознак мовних явищ або сукупності ознак (А.М. Орлова, Д.Н. Богоявленський, С.Ф. Жуйков, Ф.О. Сохін, Б.І. Додонов та ін.), мовні узагальнення, “неусвідомлене знання” (Л.І. Божович), “дар слова” (К.Д.Ушинський), “узагальнені мовні уявлення” (Л.В.Щерба), сигнали відповідності/невідповідності мовних форм з конкретним мовним еталоном (М.М. Гохленер, Г.В.Ейгер). У науковому обігу існує декілька точок зору на почуття мови, їх класифікацію можна звести до таких трьох позицій: почуття мови - це сукупність асоціативних узагальнень мовних фактів (Б.І. Додонов, С.Ф. Жуйков, А.М. Орлова); почуття мови – це автоматизовані сторони мовних процесів, що використовують той же механізм, що й усвідомлені процеси (М.М. Гохленер, Г.В. Ейгер); почуття мови – це особливий механізм мовного мислення (О.Д. Божович, Л.І. Божович, І.Т. Васильєва, Н.В. Імедадзе, Д.Н. Узнадзе). Так, І.А. Бодуен де Куртене, як творець вчення про фонему, досить активно користувався поняттям почуття мови. Він зауважував, що існує певне “почуття

мови”, яке можна підтвердити об’єктивно, довести фактами [4]. Багато дослідників шукають витoki почуття мови в ранніх періодах розвитку мови, пов’язують його зі здатністю дитини освоїти конкретну мову, вичерпуючи з потоку мовлення оточуючих системні відносини, які складаються між одиницями мови. У своїх роботах Вільгельм фон Гумбольдт визнавав наявність двох життєдіяльних початків: зовнішніх вражень і “внутрішнього почуття” мови відповідно до загального призначення мови, що поєднує суб’єктивність з об’єктивністю у творенні ідеального, але не повністю внутрішнього і не повністю зовнішнього світу. Він вважав, що існує особлива “духовна сила”, яка лежить в основі оволодіння мовою. Ідеї В. Гумбольдта знайшли своє відображення у творчості О.О. Потебні, який також був схильний вважати, що в засвоєнні мови має місце несвідоме почуття. Сам же процес оволодіння мовою, на думку вченого, підпорядковується участі душі.

Мета статті - з’ясування вікового діапазону, який визначає (впливає) розуміння штучного літературного тексту та можливостей створення подібного на матеріалі лінгвістичної казки Л.С. Петрушевської “Пуськи бятіє”.

Виклад основного матеріалу. Майже всі автори пишуть про те, що рішення, які диктуються почуттям мови, людиною погано усвідомлюються. Тому, ймовірно, психологічний зміст почуття мови слід шукати серед неусвідомлюваних механізмів (Т.М.Ушакова). Механізм цього почуття формується спонтанно тільки в рамках мовної практики. Це говорить, у якійсь мірі, про низький ступінь довільності в його роботі: він не може бути розпочатий за довільним бажанням людини (на відміну від відпрацювання правила) і тому неможливі спеціальні окремі тренування. Можна й далі продовжувати огляд точок зору науковців, які переймаються проблемами почуття мови, але він не допоможе виробити ані єдиного поняття, що відображає

сутнісні сторони обговорюваного явища, ані дати єдиного визначення, яке б задовольнило більшість психолінгвістів. Не випадково один з розділів монографічного дослідження О.Д. Божович, присвяченого вивченню мовної компетенції школярів, називається: “Почуття мови” – термін чи наукова метафора” [5]. Автор пропонує такий вихід: “Доти, поки ми не домовимося про будь-яке обмеження змісту цього виразу (мається на увазі “почуття мови”), воно залишиться метафорою; ним неможливо буде користуватися як терміном. Більше того, не зможемо впевнено співвіднести цей вираз із тим чи іншим поняттям в психології, наприклад, – із поняттям “інтуїція” [5, с.124]. Науковець визначає три умови, а саме: 1) коли несвідомо використовується актуально не усвідомлене знання чи навичка, 2) коли “почуття мови” виступає як почуття і замінює знання, 3) коли носій мови не може не діяти “за почуттям”, так як йому неможливо дати однозначно сформульоване знання. Також автором підкреслюється: “виходячи з розрізнення цих ситуацій домовимося розуміти під “почуттям мови” механізми вибору мовних одиниць, контролю за їх використанням та прогнозу висловлювання, коли співвідношення семантичного та граматичного носить об’єктивно неформалізований характер, варіативний характер. Таке співвідношення найбільш чітко проявляється на вищих рівнях мови ... лексико – фразеологічному, синтаксичному, стилістичному” [5, с.124-125]. Саме цим визначенням ми послуговувалися у своєму дослідженні.

На думку Г.М. Богомазова, мовне почуття – це певний стан цього розвитку, тобто синхронний зріз, момент динамічної рівноваги цього розвитку. Відомо, що на різних етапах розвитку мовного мислення носій мови буде володіти різним рівнем сформованості мовного почуття. Отже, почуття мови має своєю динамікою розвитку, пов’язану з розвитком мовного мислення, але особливості цих двох взаємопов’язаних процесів не тотожні один одному [3, с.

34]. За такого розуміння почуття мови немає необхідності робити його аспектуальним, одномірним, застосованим лише до певного класу випадків, тим більше що в процесі мовного мислення використовуються всі рівні мови як цілісного утворення. Усе це дозволяє, на думку автора, розглядати почуття мови в межах мовних, а не психологічних категорій, точніше як явище психолінгвістики, якщо враховувати сучасний розвиток мовознавства. На нашу думку, найбільш точним критерієм виділення наявності (не сформованості) почуття мови може бути служить критерій, запропонований О.Д. Божович, а саме: наявність особливого (інтуїтивного) механізму мовного мислення, що відрізняє почуття мови від раціонально-логічного мислення і вступає в дію, коли характеристики і відношення в мовному матеріалі не піддаються суворій формалізації. Спираючись на цей підхід, ми намагалися визначити, які саме аспекти сприйняття штучного тексту здійснюються механізмами, відмінними від раціонального, усвідомлюваного мислення. Наше дослідження проводилося на матеріалах зв'язного тексту, що відноситься до художнього жанру. Здатність вживати форми, яких ми не могли чути, поєднувати слова за певними законами їх сполучуваності, на думку Л.В. Щерби, базується на граматичному інстинкті, в основі якого лежить мовна організація, що має психофізіологічні коріння. Інтерес до штучних текстів почався з відомої фрази Л.В. Щерби: “Глокая куздра штеко будланула бокра и курдячит бокренка” [10]. Ми використали сучасний штучний літературний текст, автором якого є Л.С. Петрушевська [9]. Т.М. Маркова зазначає, що ігрова атмосфера, артистизм оповідної організації, найширші інтертекстуальні можливості казки Л.С. Петрушевської “роблять її надзвичайно привабливою зоною художнього експерименту, тому літературна казка набуває глибокої взаємодії з літературною традицією” [7, с. 194]. За Л.С.Петрушевською, казка “Пуськи Бяті” написана

загадковою напівдитячо – напівбожевільною говіркою. Автор так пояснила її походження: “Наталочці був рік, і вона ніяких казок не розуміла. Співала їй матуся на ніч, співала, а одного разу подумала і вирішила розповісти їй казку її ж мовою і почала: *“Сяпала Калуша по напушке и увазила бутявку”* [9, с.13].

Письменниця проводить експеримент у жанрі навмисної словесної нісенітничі, поєднує звуки в слова, а слова – у фрази за принципом гротеску. Традиція створення казок на основі граматичних і фонетичних форм мови без традиційної семантики слова сходить до Льюїса Керролла, дадаїстів, футуристів; а в теоретичному плані – до академіка Л.В. Щерби. Гротескні образи народжуються на з’єднанні традиційної граматичної форми і нульовий семантики слова. Цей гротескний прийом змусив “працювати” маргінальні рівні поетичного образу (звукову, граматичну форми), актуалізувавши принципи дитячої мови, де важливий не стільки сенс, скільки інтонація сенсу, не значення, а звукоряд, власне вони і стають семантикою “дитячої мови”. Отже, для експериментального дослідження нами використано широко відому лінгвістичну казку “Пуськи бятіє” (зі збірки Л.С. Петрушевської “Дикі тварини”). Часто-густо її згадують як просто кумедний інтуїтивно зрозумілий текст зі словами, яких немає в жодній мові. Деякі слова з казки (“некузяві”, “зюмо-зюмо некузяво”) увійшли в розмовне мовлення і навіть у нові словники. Для коректності отримання результатів нами було підготовлено два тексти - російською та українською мовами для дітей 3-8 років. Наведемо зміст цих текстів:

Пуськи бятые

Сяпала Калуша по напушке и увазила бутявку. И волиг: – Калушата, калушаточки! Бутявочка!

Калушата присяпали и бутявку стрямкали. И подудонились. А Калуша волиг: – Оёё, оёё! Бутявка-то некузявая!

Калушата бутявку вычучили. Бутявка вздрезнулася, сопритюкнулася и усяпала с напушки. А Калуша волит:

– Бутявок не трямяют. Бутявки дюбые и зюмо-зюмо некузявые. От бутявок дудонятся.

А бутявка волит за напушкой: – Калушата подудонились! Калушата подудонились! Зюмо некузявые! Пуськи бятые! (Л. С. Петрушевская)

Пуськи б'ятецяцькі

Проштуванила Калуша наліском і завачулила бутенявку. І вайлапує: – Калушенята, калушенятка! Бутенявка!

Калушенята припроштуванили і бутенявку пожуванькали. І подуденячилися. А Калуша вайлапує: – Оге-е, ого-о! Бутенявка ж бо некузькувата!

Калушенята бутенявку приндючнули. Бутенявка стрепендулилася, напакундилася і упроштуванила з наліску. А Калуша вайлапує:

– Бутенявок не жуванькають. Бутенявки гождрюваті і дюжо-дюжо некузькуваті. Від бутенявок дуденячаться.

А бутенявка вайлапує за наліском: – Калушенята подуденячилися! Калушенята подуденячилися! Дюжо некузькуваті! Пуськи б'ятецяцькі! (Переклад О. Чертенка)

Ці тексти не мають жодного знайомого дитині слова, крім службових частин мови: прийменників, сполучників і часток. Для утворення штучних слів автором було використано неіснуючі в мові коріння і відомі префікси, суфікси, закінчення (афікси). Виявляється, що саме службові морфеми (афікси) передають настільки багато інформації про слово, що подібні тексти цілком зрозумілі. Казка має сюжет: якась Калуша з дітьми калушатами стрямкали бутявку і подудонілися від усього цього. Зауважимо, що й бутявка теж діє, тобто створено дію, настрій. Зрозумілість

цієї казки для дитини пов'язано з тим, що текст побудовано за законами як російської, так і української граматики і складається з речень, між якими існує граматична зв'язок. Саме суфікси, префікси, закінчення, використовувані відповідно до морфемних схем, а також службові слова (прийменники, сполучники, частки) забезпечують розуміння штучних текстів. Використання такого підходу дає можливість перекладати неперекладне – створювати аналогічні тексти вже з використанням правил граматики інших мов. З погляду психолінгвістів (О.Й.Негневицька, О.М. Шахнарович та ін.), орієнтованість дитини на звукову форму морфеми і “приписування” морфемі мотивованого значення приводять її до важливого висновку: аналогічні явища позначаються аналогічним способом [8, с. 42]. Саме в цьому автори вбачають “причину” появи численних новоутворень (“неологізмів”). Це ті слова, які дитина ніколи не чула від дорослих, проте які утворені в повній відповідності до узагальнених уявлень про “роботу” того чи іншого словотвірного елемента. Кожне речення у пропонованому штучному тексті теж побудовано за законами граматики. Дитина може за допомогою запитань інтуїтивно навіть провести квазісинтаксичний аналіз будь-якого речення, визначити головні і другорядні члени, встановити логічний зв'язок між словами: *усяпала/ упроштуванила* (звідки?) *з напушки/з наліску; бутявки некузяві* (як?) *зюмо-зюмо/ дюжо-дюжо*.

Нами було проведено дослідження з метою з'ясування вікового діапазону, який визначає (впливає) розуміння штучного тексту та можливостей створення подібного. Було обстежено 10 дітей віком від 3 до 8 років, які відвідують ДНЗ та перший-другий класи початкової школи. Усі діти мали рівень мовленнєвого розвитку відповідно до вікових показників, мова навчання рідна – російська та українська, 2 дітей – штучні білінгви (рідна мова – російська, навчання

відбувається українською). Дітям індивідуально читався текст казки і пропонувалося відповісти на декілька запитань: 1. Про кого ця казка? Що сталося, яка подія? 2. Якою мовою написана ця казка? 3. Хто головний у цій казці? Калуша - це жива чи не жива істота? 4. Хто такі калушата? Який мають вигляд? 5. Кого стрямкали калушата? 6. Чому бутявки некузяві? 7. Що таке пуська бятая? 8. Як ти думаєш, про що йдеться: “*Бутявки дюбие і зюмо-зюмо некузяві. Від бутявок дудоняться*”. 9. Який у тебе настрій після читання цієї казки? Намалюй, будь ласка, калушат.

Казку можна було переказати, навіть під час ілюстрування кожна дитина уявляла щось своє. Отримані результати доводять, що використані в тексті суфікси, префікси і закінчення, що передають інформацію про слово: граматичну форму (*некузявий* – якісний повний прикметник у формі однини жіночого роду називного відмінка, *сяпала* – дієслово недоконаного виду у формі минулого часу однини, жіночого роду); морфемну будову (*трямк / а / ють* – корінь, суфікс, закінчення); словотворчі зв’язки (*сяпать – при / сяпать, сяпать – у / сяпать*); лексичне значення (*сяпала – йшла/проштувалина, присяпали/ припроштувалили – прийшли, усяпали/упроштувалили-пішли*), дають можливість дитині розуміти навіть штучний текст. Найбільш яскравими образами оперували діти від 4,5 років до 5,5 років. Для цього віку було характерна відповідь на перше запитання: “*бутявка – це гусениця, метелик, калоша, ведмедик, сіра миша*. Шестирічні учні частіше перебирали назви, але не могли зупинитися на одній. Дітям цього віку заважав власний мовний контроль - “А як правильно?”. Зауважимо, що значних розбіжностей як у дітей, які навчалися рідною мовою, так і у штучних білінгвів щодо сприйняття тексту та відповідей за змістом зафіксовано не було.

Усі респонденти відповіли, що Калуша – це жива істота (дівчинка, мама Миша, качка тощо), а *калушата*

– це відповідно дитинчата, *бутявки некузяві* – неїстівні (відповіді дітей 3-4 років), не дисципліновані, не виховані (діти до 5 років), погано навчаються (відповіді шестирічних першокласників). Емпіричні спостереження дають підстави стверджувати: якщо трирічні малята виказували цікавість активними повторами: “*Бутявка, зюмо-зюмо*”, то для дітей 6-8 років цікавим було лише прослуховування штучного тексту, на запитання відповідали лише після нагадування. Проте запропонована задача, побудована штучною мовою, дала нібито поштовх до мовного самовираження: “*Мряка и Бряка расдрусили пусик. Мряка взяла для себе два фарика, а Бряка один. По скільки хрунечків буде в Мряки і Бряки?*”. Задача поштовхнула інтерес до такого роду тексту, діти із задоволенням її вирішували, а потім пропонували власні задачі для вирішення.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Не можна не погодитися з думкою Л.Й. Айдарової, що причиною “затухання” лінгвістичного ставлення до слова є “практичне життя дитини, яке майже не пропонує перед нею завдань, для вирішення яких необхідно таке ставлення” [1]. Проте, як зауважує відома дослідниця, спеціальна постановка таких завдань може або знову “воскресити” це чуття і дати новий поштовх для розвитку, або на новій основі сформувавши його. У процесі вивчення мови необхідно, перш за все, розвивати мовну інтуїцію, яка дозволяє розуміти невідомі людині мовні звороти. Розвиток мовної інтуїції має значення не тільки в засвоєнні іноземної мови, а й рідної. Результати нашого дослідження засвідчують можливість використання штучних художніх текстів у практиці навчання дітей мови, особливо коли йдеться про мовну інтуїцію, яка у сукупності з мовним почуттям є компонентом мовних здібностей. Погоджуючись із дослідниками дитячого мовлення, які фіксують наявність почуття мови в дитячому мовленні, причину його існування (а у подальшому – затухання) слід

бачити в практичних уміннях мови: дитині необхідний максимальний обсяг мовного матеріалу в поєднанні зі здатністю і схильністю до його неусвідомленого аналізу, а педагогу - мати в методичній скарбничці достатню кількість художніх текстів для подальшого розвитку почуття мови у вихованців. Мінімалізм мовного матеріалу, пропонованого дитині дошкільного віку, призводить до аграматизмів, лексичного збіднення, не підкріпленого правильним граматичним оформленням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айдарова Л.И., Савельева Т.М. О возможности овладения младшими школьниками методом лингвистического анализа // Вопр. психологии. – 1972. – № 3. – С.85-95.
2. Айдарова Л.И., Горская Л.Я., Цукерман Г.А. Психологические проблемы введения первоклассников в ситуацию исследования родного языка // Вопр. психологии. – 1976. – № 2. – С.83-95.
3. Богомазов Г.М. Соотношение понятий чутье языка, чувство языка, языковая компетенция, языковая способность/ теоретические и методологические проблемы психолингвистики/ Вопросы психолингвистики. – 2007. - №6. - С.33-37.
4. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию: В 2-х т. Т. 2 – М.: Издательство АН СССР, 1963. – 391 с.
5. Божович Е.Д. Учителю о языковой компетенции школьника. Психолого-педагогические аспекты языкового образования. - М . - Воронеж, 2002.
6. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне “я”. – К.: ВЦ “Академія”, 2001 . – 240 с.
7. Маркова Т.Н. Эстетический диапазон сказок Л. Петрушевской: Монография. - М.: Изд-во Моск. гос. обл. ун-та, 2003. - С.194-206.
8. Негневицкая Е.И., Шахнарович А.М. Язык и дети. – М.: Наука, 1981. – 111 с.
9. Петрушевская Л. Дикие животные сказки. Морские помойные рассказы. Пуськи Бятые. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 416 с.
10. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.